

ALISHER NAVOIYNING “FARHOD VA SHIRIN” DOSTONIDA KOMIL INSON GʻOYASI

BUXORO VILOYATI GʻIJDUVON TUMANI 46-UMUMIY OʻRTA TAʼLIM
MAKTABINING ONA TILI VA ADABIYOT FANI OʻQITUVCHISI
FAYZIYEVA MADINA NASULLAYEVNA

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Xamsa” si, undan oʻrin olgan “Farhod va Shirin” dostoni tahlili va komil inson haqidagi fikrlar bayon qilingan. Dostondagi Farhod, Shirin, Mehinbonu, Xusrav va boshqa personajlarning xarakterlari, dostonda tutgan oʻrni va timsol vazifasi yoritilgan. Navoiyning “Xamsa” siga hozirgi adabiyotshunoslarimizning qarashlari qanday ekanligi yozilgan.

Kalit soʻzlar: “Xamsa”, “Xusrav va Shirin”, “Farhod va Shirin”, obraz, timsol, komil inson, zohiriy, botiniy, maʼnaviy va maʼrifiy tarbiya, “Xamsa”navislik anʼanasi, Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, epizod.

Farhod va Shirin — turkiy xalqlar adabiyotlarida anʼanaviy mazmunga ega boʻlgan va bir necha ijodkorlar tomonidan qalamga olingan ishqiy qissa va dostonlardan birining nomi. Shirin va Farhod fors-tojik adabiyotida X-XI asrlardan boshlab Abulqosim Firdavsiyning „Shohnoma“, Nizomiy Ganjaviyning „Xusrav va Shirin“, Xusrav Dehlaviyning „Shirin va Xusrav“, oʻzbek shoiri Qutbning „Xusrav va Shirin“ dostonlarida eng fidoyi oshiq va maʼshuqalar sifatida tasvirlangan. Alisher Navoiy Sharqda bu anʼanaviy ishqiy qissani qayta ishlab, uni yangidan shakllantirgan, Farhod va Shirinni dostonning bosh qahramonlari sifatida tasvirlagan va unga „Farhod va Shirin“ deb nom qoʻygan. Navoiy yigitlik davrida „Topmadim“ radifi bilan yozgan gʻazallarining birida yoshligida oʻzi qayta-qayta oʻqib, diliga jo qilgan dostonlar toʻgʻrisida soʻz yuritadi, unda shunday bir bayt bor, “Koʻp oʻkudum Vomiqu Farhodu Majnun qissasin, Oʻz ishimdin bul ajabroq dostone topmadim”. Demak, Navoiy yoshligidan boshlab mashhur oshiq va maʼshuqalar, shu jumladan, Farhod, Shirin haqidagi qissalarni koʻp va qayta-qayta oʻqigan. Shu bilan birga, bu dostonlar vaqt oʻtishi bilan uning shaxsiyati, shaxsiy his tuygʻulari ila birlashib ketgan va koʻnglida Farhod va Shirin haqida butunlay yangi bir doston gʻoyasi shakllana boshlagan. Bu ijodiy reja esa 1483-1484-yillarda amalga oshirilgan. Navoiyning „Farhod va Shirin“ dostoni u yaratgan „Xamsa“ ning ikkinchi dostoni boʻlib, unda Farhod oddiy tosh yoʻnar oshiq emas, balki xoqonning oʻgʻli, aniqrogʻi, Xoʻtan mamlakati podshosining qarilikda koʻrgan yakkayu yagona farzandi boʻlib, yoshligidan fanning barcha sohalariga qiziqqan, harbiy bilimlarni, ayniqsa, toshyoʻnarlik, kasbini egallashga uringan. U Shirinni otasi xazinasidagi sehrli oynada koʻrib, darhol sevib qoladi. Unga erishish uchun turli mashaqqatlarni boshidan kechiradi. U Arman elida Shirin uchun

qazilayotgan ariqni bitkazish ishlarida o'zining nimalarga qodir ekanini ko'rsatadi. Ammo bosqinchi Eron hukmdori Xusrav bilan kurashda xiyla bilan qo'lga olinib, qahramonlarcha xalok bo'ladi. Uning sevgilisi Shirin esa uning jasi ustida jon beradi.

XV asrdan keyin turkiy xalqlar adabiyotida Farhod va Shirin nomlari bilan bog'langan dostonchilikka Navoiyning shu nomdagi asari o'zining katta ta'sirini ko'rsatdi. Uygur shoiri Xirqatiyning (XVII asr) "Muhabbatnoma va mehnatkom" hamda Abduraim Nizoriyning „Farhod va Shirin“ dostoni Farhod haqidagi xalq afsona va rivoyatlari bilan bir qatorda Navoiy dostonidan ruhlanib yaratilgan. XIX asrda yashab ijod qilgan o'zbek shoiri Mahzunning „Farhod va Shirin“ dostonida ham Farhod bilan bog'liq. Navoiy asarlaridagi asosiy syujet chizig'i saqlangan. Bu dostonida Mahzun Navoiy g'azallaridan ham foydalangan. Mashhur o'zbek xalq baxshisi Fozil Yo'ldosh o'g'li repertuarida „Farhod va Shirin“ dostoni ham bo'lib, mazmuniga ko'ra u ko'p jihatdan Navoiy dostoniga yaqin. 1922-yilda „Farhod va Shirin“ nomi bilan o'zbek shoiri va dramaturgi Xurshid tomonidan musiqali drama, 1941-yilda mashhur ozarbayjon shoiri Samad Vurg'un tomonidan drama asari yaratildi. Bu asarlarning yuzaga kelishida Navoiy dostoni birinchi manba bo'lishi bilan birga ular da ulug' shoir kuylagan insonparvarlik, mehnatsevarlik, zulmni qoralash g'oyalari, xalqchilik yanada yorqin o'z aksini topdi. Navoiy obrazlarni tayyor holda bermaydi. Farhod va Shirin obrazlari voqeaning o'zi bilan birga kurash va to'qnashuvlarda, izlanish va sinovlarda o'sib, kamol topib boradi. Bu birinchi navbatda, dostonning bosh qahramoni Farhod obraziga taalluqlidir. Har bir obraz o'z individual jihatlari bilan dunyoqarashi, maqsadi, kishilarga munosabati, xulq-atvori va tashqi qiyofasi bilan to'la namoyon bo'ladi. Navoiy yaratgan obrazlar ichki ruhiy kechinmalari bilan ham kitobxonning ko'z o'ngida mukammal gavdalanadi. Bunga, xususan, ko'zguda Shirinni ko'rgan Farhodning holati, Shirinning Farhodga yozgan dard-alamli maktubi va boshqalar yorqin misol bo'la oladi. Kichik bir epizod keltiraylik. Mehinbonu mehnat mo'jizalari ko'rsatgan Farhodning boshidan duru la'l sochdiradi. Biroq Shirin ko'rinmagani uchun bular Farhodga tatimaydi, aksincha, duru la'l uning boshiga yog'dirilgan toshdek tuyuladi. Farhod shahzoda bo'lsa-da, mashhur usta Qorandan toshyo'narlik, Moniydan naqqoshlik san'atlarini mukammal o'rganib, ustozlarini hayratda qoldiradi. Xoqon o'g'liga xazinasini ko'rsatgani, "Oinai Iskandariy" sirlarini bilish uchun Yunon tomon safari, undagi ajoyib-g'aroyib sarguzashtlari nihoyatda jozibali va go'zal tasvirlangan. Farhod Arman dashtida kanal qazayotganlar oldiga keladi. Ularga rahmi kelib, "Hunarni asrabon netgumdur oxir, Olib tuproqqamu ketgumdur oxir", — deb hunarini, mo'zijakor teshasini ishga solib kanal qazadi. Keyingi voqealar Farhodning Arman o'lkasidagi faoliyati, kanal "Ayn ul-hayot", hovuz "Bahr un najot" va qasr qurish, Xusravga qarshi kurash, oxirida esa vafoti bilan bog'liqdir. Bunda Farhod quruvchi, naqqosh, toshyo'nar va pahlavongina emas, balki Shirinning haqiqiy oshig'i, uning uchun o'zini ham qurbon qilishga tayyor

inson sifatida gavdalanadi. Shuning uchun Alisher Navoiy dostonini yozayotganida ham ana shu masalaga asosiy diqqatni qaratib yozadi:

Meni mahzung‘akim, ishq etti bedod,
Solib g‘am tog‘ida andoqki Farhod.
Munosibdur agar tortib navoni,
Desam Farhodi mahzun dostoni.
Ozib jon mushafidin ikki oyat,
Debon Farhodu Shirindin hikoyat.

Dostonda ana shu ikki timsol o‘zining jozibadorligi bilan, samimiyligi, haqiqiyliigi, buyuk insonga xos fazilatlar bilan kishini maftun etadi. Navoiygacha yaratilgan dostonlarning birortasida ham Farhod bilan Shirin o‘rtasidagi muhabbat sarguzashti Navoiyda bo‘lganidek kengligi, murakkab sarguzasht tarzida tasvirlangan emas. Shoir tomonidan “porloq yulduz”, “toblanuvchi gavhar”, “alangali chaqmoq” va nihoyat, “insoniylik tojining bezagi” deb ta’rif etilgan ishq dostonida Farhod bilan Shirinni el-yurt manfaatlari yo‘lidagi kurashlarga ilhomlantiradi. “Ikki jonibdin xulqi karim”, “adab va tavozu muqobalasida izzat va ta’zim” bu qahramonlarning o‘limigacha qat’iy amal qilgan shiorlari bo‘lib qoladi. “Farhod va Shirin”da an’anaviy qissalarda uchramaydigan, jafokash Farhodning “iffat saroyi” ning shohi Shiringa muhabbati va bu yo‘lidagi uning mardonavor kurashini keng ko‘lamda tasvirlash maqsadida qissa to‘qimasiga Alisher Navoiy tomonidan olib kirilgan yangi mavzular katta silsilani tashkil etadi. Navoiy Farhodning mehnat va ijodkorlikda erishilgan muvaffaqiyatlarning asosiy boisi uning ilmi, aqli va irodasi deb hisoblaydi. Farhod aql va tafakkur kuchiga baho berar ekan:

Dedi: har ishki qilmish odamizod,
Tafakkur birla bilmish odamizod.
Ulum ichra manga to bo‘ldi madxal,
Topilmas mushkule men qilmagan hal.

Adabiyotda yaratilgan qahramonlar orasida Farhod obrazi Navoiyni butun ijodi davomida to‘lqinantirib keldi. “Farhod va Shirin” yaratilgan davrga qadar ham Navoiy o‘zining o‘nlab g‘azallarida Farhod nomini alohida mehr-muhabbat bilan tilga oladi. Adibning “Mufradot” asarida Farhod nomiga muammo janrida yozilgan maxsus bir she’r mavjud. Doston muqaddimasidagi bayonlardan anglashilishicha, Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonini yozishdan oldin Nizomiy, Xusrav Dehlaviy asarlari bilan bir qatorda mavzu tarixiga oid bo‘lgan barcha manbalarni sinchiklab ko‘zdan kechirib chiqqan. Ulug‘ shoir izlanishlar jarayonida “bu gulshan sahnida gul ko‘p, chaman ko‘p” degan fikrga keladi. Shu “chaman” va uning “gullari” o‘rtasida Navoiyni: Qalam bargi guli nasringga surmak ya’ni: Raqam Farhod va Shiringa surmak fikri band qiladi. Shu niyat paydo bo‘lgandan boshlab shoirga Farhod obrazi butun to‘laligi bilan

yaqinlashib kela boshlaydi. Navoiyni asarni tezroq yozish va tugallash shavqi chulgʻab oladi:

Magarkim bu tamanno boʻldi paydo, Ki shavqi ayladi koʻnglimni shaydo.

Alisher Navoiyning Farhod obraziga boʻlgan bu qadar mayl-ragʻbati shoirning gumanistik qarashlari bilan asoslanadi. Professor A.Hayitmetov: “Navoiy Farhod obrazi ustida ishlar ekan, oʻz idealiga real hayotda har qadamda uchrab turuvchi kishi obrazini emas, balki yetishish, hayotda uchratish qiyin boʻlgan orzudagi, fantaziyadagi ideal kishi obrazini yaratishni maqsad qilib qoʻygan...” – deb yozadi. Buni Farhodning tugʻilishidanoq uning qalbida ishq dardi joylashganini, koʻzida muhabbat ashki, damida oh dudi, jamolida “vafo toʻgʻrosi” borligini tasvirlashidanoq payqash mumkin. Buyuk Navoiyning xizmatlari shundaki, dostonni yaratishda oʻz idealini faqat Farhod siymosidagina emas, ayol zotining barcha goʻzalliklarini, jasoratini, pok sevgisini oʻzida mujassamlashtirgan Shirin obrazini hayotiy, jitmoyiy, maʼnaviy timsolini yaratadi. Alisher Navoiy tasvirida Shirin Mehinbonu tarbiyasidagi malika. U har jihatdan: zohiriy, botiniy, maʼnaviy va maʼrifiy jihatdan ham goʻzal va beqiyos. Shuning uchun shoir Shirin siymosi – portretini shunday bir mahorat bilan chizadiki, uni oʻqigan kishining koʻzi oʻngida bu timsol butun borligi bilan namoyon boʻladi. Bundan tashqari uning maʼnaviy-maʼrifiy saviyasi ham ana shunday goʻzal va yuksak darajada. Shuning uchun uning atrofidagi oʻn qiz — Dilorom, Diloru, Diloso, Gulandom, Sumanbu, Sumanso, Parichehr, Parivash va Paripaykarlar ham Shiringa munosib boʻlib, biri sheʼriyat, biri musiqa, biri mantiq, biri hayʼat, biri tarix, biri hisob, biri muammodonlikda tengi yoʻq foziladirlar:

Bu fanlarda bular bir – biridin ahsan,

Yuz ul fanliq aro har qaysi yak fan.

Bunda Alisher Navoiy Mehinbonu saroyidagi ajoyib bir ijodkorlik va bilimdonlik muhitini tasvirlaydi. Buning sababini esa Mehinbonuning oʻzida koʻradi: “Mehinbonu ki donishparvar erdi, Bilik ahligʻa shohi sarvar erdi”. “Farhod va Shirin” dagi bu tasvir Shirin kabi komil insonlarni yetishtiruvchi komil sharoitni ham nazarda tutadi. Shunday boʻlganda faqat erkaklargina emas, balki ayollar ham oʻz qobiliyatlari va imkoniyatlarini har tomonlama yuzaga chiqara oladilar. Bu esa Alisher Navoiyning orzusi va asosiy maqsadi hamdir. Bugungi yoshlarimiz qiyofasida ham Navoiy idealidagi Farhodga xos xislatlar mavjud desak mubolagʻa boʻlmaydi. Chunonchi, yoshlarimizning bunyodkorlik ishlari, asriy togʻlarni zabt etishi, yer qaʼridan oltin qazib olishi, osmonoʻpar imoratlarni qurishi, mamlakatni bogʻu boʻstonga aylantirishi, ilm – fan bobida dunyo olimlarini hayratda qoldirishi Navoiy orzularining hayotiy va real ekanligidan dalolatdir. Navoiy nafaqat oʻzbek adabiyotida, balki jahon adabiyotidagi eng yorqin siymolardan biridir. Bu buyuk bobokalonimiz qoldirgan ulkan merosda olam va odamga bogʻliq bolgan hodisalar favqulodda teran nigoh bilan tahlil etilgan. Ularda inson mohiyati, uning ijtimoiy vazifasi, burch va masʼuliyatlari,

imkoniyat va ojizliklari yuksak badiiy ohanglarda tasvirlangan. Birinchi prezidentimiz I.Karimov ta'kidlaganidek, "O'zbek xalqi ma'naviy dunyosining shakllanishiga g'oyat kuchli va samarali ta'sir ko'rsatgan ulug' zotlardan biri — bu Alisher Navoiy bobomizdir. Biz uning mo'tabar nomi, ijodiy merosining boqiyliigi, badiiy dahosi zamon va makon chegaralarini bilmasligi haqida doimo faxrlanib so'z yuritamiz. Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyondasi, millatimizning g'ururi, shanu sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkoridir". Alisher Navoiy ijodining qimmatini adabiyotshunos olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Shuning uchun adabiyot darslarida mavzuni bayon etish, asar mazmuni haqida gapirish, qahramonlar sarguzashti, kurashini hikoya qilish, obrazlarni ijobiy yoki salbiyga ajratishning o'zi yetarli emas. Aslida yozuvchining ichki olami, dunyoni talqin etishi, hayot voqealarini bayon etish san'ati, jamiyatga munosabati, eng muhimi, san'at vositasida kitobxonni ezgulikka, yuksaklikka yetaklashi, poetik mahorati, ijodiy metodi, falsafiy – estetik qarashlarini topa olish, uni o'rganish badiiy asarda mavjud bo'lgan yangi olam, yangi dunyo kishisining xarakterini topa olish va uni kitobxonga yetkaza olish san'atiga ega bo'lgan o'qituvchigina o'quvchiga madaniy, ma'naviy oziq bera oladi va uni ijodiy fikrlashga undaydi. Adabiyot o'qituvchisi Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab' ai Sayyor", "Saddi Iskandariy" dostonlarini tahlil qilar ekan, uni bugungi kun bilan bog'lashi zarur. Bugun Navoiy orzu qilgan qahramonlar mustaqillik davrida qurilgan koshonalarda hayot kechirmoqdalar, yuksak maqsadlar sari intilmoqdalar.

Demak, Navoiyni anglash u yaratgan asarlari mazmunini o'rganishgina emas, balki bugungi kun qahramonlarining vatanparvarligi, mehnati, bilimi, iste'dodi bilan yuzaga kelgan mo'jizalarni anglash hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bertals Ye.E, Nizomiy va Fuzuliy, M., 1962; Erkinov.S, "Navoiy "Farhod va Shirin" va uning qiyosiy tahlili" T – 1971.
2. Qozoqboy Yo'ldoshev, Valijon Qodirov "Farhod va Shirin" dostoni haqida.
3. www.ziyounet.uz
4. www.google.uz